

Tyszkiewicz, Jan

Międzywojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu

Przegląd Historyczny 76/2, 305-320

1985

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JAN TYSZKIEWICZ

Międzywojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu

1. TŁO SPOŁECZNE I ORGANIZACYJNE

Badania nad kulturą i dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII w. zależały od rozwoju orientalistyki, mniej zaś od ówczesnej historiografii. Postępem badań turkologicznych w Polsce sprzyjało przetrwanie na Litwie i Wołyniu starych skupisk ludności karaimejskiej (Troki, Poniewież, Halicz i in.) i tatarskiej (województwo nowogródzkie i wileńskie) oraz istnienie po I wojnie światowej emigracji tatarskiej w Europie Zachodniej. Pewne ożywienie studiów wiązać także należy z obchodami 250 rocznicy Odsieczy Wiedeńskiej. Ośrodkami orientalistyki w Polsce międzywojennej były przede wszystkim Kraków i Lwów, gdzie na uniwersytetach znajdowały się katedry orientalistyki. Tutaj zawiązano Polskie Towarzystwo Orientalistyczne i wydawano „Rocznik Orientalistyczny”. Przyjazd do kraju (w 1925 r., z Leningradu) prof. W. Kotwicza wzmocnił środowisko lwowskie i dał początek mongolistyce polskiej¹. W Uniwersytecie Warszawskim istniejące katedry orientalistyczne zreorganizowano i utworzono w 1932 r. Instytut Orientalistyczny. W 1925 r. (zatwierdzenie statutu w 1928 r.) powołano w Warszawie Instytut Wschodni, kształcący kadry dyplomatów i handlowców. Prowadzono tutaj kursy języków wschodnich; po objęciu kierownictwa Instytutu przez prof. O. Górkę, przekształcono w Szkołę Wschodoznawczą (1931), którą później (1938) została połączona z Instytutem Orientalistycznym UW i nazwana Wyższą Szkołą Żywych Języków Wschodnich. Dyrektorem jej został indianista prof. S. Schayer². Językiem i kulturą Tatarów spośród orientalistów najbliższej zajmowali się wówczas prof. T. Kowalski w Krakowie i doc. A. Zajączkowski w Warszawie. Wilno nie miało orientalistyki uniwersyteckiej³. Skupiała się w nim jednak inteligencja tatarska i karaimejska, tu miesił się Muftiat Rzeczypospolitej i mieszkał kachan karaimejski (Seraja Chan Szapszał), chociaż jego oficjalną siedzibą były Troki. W Instytucie Naukowo-Badawczym Europy

* Artykuł ten jest pisaną wersją referatu wygłoszonego na sesji zorganizowanej przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Historii Filii UW w Białymstoku i Zamek Królewski w Warszawie na temat „Polska i Europa w drugiej połowie XVII wieku”. Sesja odbyła się w dniach 14—17 maja 1983 r. w Supraślu.

¹ A. Zajączkowski, *Kotwicz Władysław (1872—1944)*, PSB t. XIV, 1969, s. 507—508; S. Kałużyński, *Władysław Kotwicz (1872—1944). Na stulecie urodzin*, „Przegląd Orientalistyczny” 1972, nr 2, s. 103—114.

² J. Reyman, *Z dziejów orientalistyki na Uniwersytecie Warszawskim w latach międzywojennych*, „Przegląd Orientalistyczny” 1963, nr 3, s. 227—232; W. Zajączkowski, *Orientalistyka polska w l. 1918—1968*, „Przegląd Orientalistyczny” 1970, nr 1, s. 41—51.

³ W. Kotwicz, *Przemówienie otwierające II Zjazd Orientalistów Polskich*, „Collectanea Orientalia”, nr 5, Wilno 1934 oraz S. Szapszał, *Znaczenie Wilna dla orientalistyki polskiej*, tamże, s. 19—21.

Wschodniej w Wilnie od 1926 r. prowadził on lektorat języka tureckiego, przygotowywał słowniki, publikował różne rozprawy⁴.

Zainteresowania problematyką turecko-tatarską, w powiązaniu z dziejami Polski i Litwy reprezentowali na Uniwersytecie im. S. Batorego w latach trzydziestych profesorowie S. Kościałkowski i L. Kolankowski. Problematyką tatarską i turecką zajmowało się szczerze grono historyków Polski międzywojennej. Podejmowano ją przede wszystkim na seminarium z historii średniowiecznej Polski u prof. S. Zakrzewskiego we Lwowie i seminarium Europy wschodniej prof. O. Haleckiego w Warszawie⁵. Na obu seminariach dawano tematy szczegółowe, do których młodzi autorzy po uzyskaniu dyplomu niejednokrotnie już nie wracali. Niemniej właśnie w tym gronie ukształtowali się badacze preferujący zagadnienia tatarskie lub turecko-tatarsko-kozackie, z których wymienić należy: prof. O. Górkę, dr S. M. Kuczyńskiego, prof. L. Kolankowskiego, doc. J. Pajewskiego, doc. W. Tomkiewicza, dr J. Wolińskiego, mgr S. Kryczyńskiego (tytuły naukowe zgodne ze stanem w 1938 r.). Pracowali też badacze pozauniwersyteccy, regionaliści i amatorzy. Samodzielnym i oryginalnym wśród nich był antykwarysta i historyk regionalny Wołyń i Podola dr Aleksander Czołowski, dyrektor muzeum we Lwowie.

Po indywidualnych inicjatywach J. Grzegorzewskiego w latach 1910—1916 badania turkologiczne rozwijał ośrodek krakowski kierowany przez prof. T. Kowalskiego. Ważnym bodźcem stały się wówczas niewątpliwie studia nad językiem i kulturą litewsko-polskich Karaimów⁶. Podobnie obywatele polscy tatarskiego pochodzenia utworzyli w 1926 r. Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów RP. Na czele stanęła elita złożona ze starych rodów ziemiańskich (Achmatowicze, Kryczyńscy, Tuhan-Baranowscy, Murza-Murzicze, Romanowicze) a działaczami Związku stali się ich przedstawiciele z wyższym wykształceniem, najczęściej prawniczym⁷. Liczba ludności tatarskiej będącej bazą społeczną ruchu została w przybliżeniu ustalona⁸. Opublikowane dane pozwalają zorientować się, że na początku okresu międzywojennego (1921 r.) ludność tatarska skupiała się w woj. nowogrodzkim (pow. lidzki 0,10%; nowogrodzki 0,20%; baranowicki 0,10%; nieświecki 0,40%; wołyński 0,20%) oraz w woj. białostockim (pow. sokólski 0,20% i grodzieński 0,10%) i wileńskim (pow. duniłowicki 0,20% i wilejski 0,10%), po 150 do 500 osób w powiecie⁹. W 1935 r. ogólna liczba ludności tatarskiej w Polsce wynosiła 5425 osób, w sąsiedniej Białoruskiej Republice Radzieckiej w 1925 r. spisano 2614

⁴ S. K. [Stanisław Kryczyński?], *J. H. Hodży Seraja Chan Szapszał. W dzieściociele hachanatu (1928—1938)*, „Wschód. Orient” t. IX, 1938, nr 2, s. 55—57; N. A. Baskakow, M. Tinfowicz, *Biografija prof. S. M. Szapszala*, „Sowieckaja Tjurkologija” 1973, nr 3, s. 119—121.

⁵ *Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok ak. 1930/31*, Warszawa 1930, s. 21—26 i 129; S. Zajaczkowski, *Działalność pedagogiczna śp. Stanisława Zakrzewskiego*, KH r. L, 1936, s. 229—234; *Sprawozdania z działalności Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu im. J. Piłsudskiego za r. ak. 1935/36*, Warszawa 1937, s. 67.

⁶ A. Dubiński, *Pół wieku karaimoznawstwa w Polsce*, „Euhemer” 1975, nr 4 (98), s. 15—20; J. Tyszkiewicz, *Karaimi litewscy i polscy*, „Ziemia” 1982 (w druku).

⁷ L. N. M. Kryczyński, *Tatarzy polscy a Wschód muzułmański*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 57—113; M. Konopacki, *Spółeczność tatarska w Polsce wczoraj i dzisiaj*, „Przegląd Orientalistyczny” 1969, nr 2, s. 170—172; A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy w l. 1918—1980*; „Novum” 1980, nr 8, s. 84—99.

⁸ O zachowanych źródłach do statystyki; A. Pałasiewicz, *Sprawozdanie muftiego Jakuba Szynkiewicza z podróży do Turcji, Syrii, Palestyny i Egiptu w r. 1932*, „Przegląd Orientalistyczny” 1977, nr 1, s. 41—45.

⁹ O. Czarnowski, *Polacy prawosławni w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” t. III, 1929, nr 3—4, s. 451—478.

osób¹⁰. Był to duży potencjał ludnościowy związany z kulturą Wschodu, chociaż większość Tatarów litewskich za swój język domowy uważała już język białoruski i polski.

Dla ożywienia życia kulturalnego i pielęgnowania tradycji narodowych w większych ośrodkach tatarskich (Nowogródek, Słonim, Wilno, Lachowice, Mir, Kleck, Bohoniki i in.) zorganizowano oddziały Związku i Koła Młodzieży Muzułmańskiej, zakładano biblioteki i świetlice, prowadzono akcję odczytową (najaktywniej w Nowogródku i Słonimiu). Ważnym czynnikiem ruchu kulturalnego było wydawanie czasopism: „Życie Tatarskie” (t. I—VI, 1932—1939), „Przegląd Islamski” (1930—1937) i literacko-naukowego periodyku „Rocznik Tatarski” (t. I, 1932, t. II 1935, t. III 1938).

Większość Tatarów zajmowała się rolnictwem, rzemiosłem (głównie garbarze, rymarze, kuśnierze, szewcy). Inteligencja, urzędnicy i wolne zawody, stnowiła około 10%¹¹. Trudne położenie materialne i brak wykształcenia ogółu zawęził grupę uczestników ruchu społecznego i kulturalnego do sfery urzędniczej i duchownych mużułmańskich¹². W 1938 i 1939 r. w ZKOT zarysowały się dwa kierunki działania: ogólniejszy społeczno-kulturalny z naciskiem na odrodzenie religijne (imam warszawski Ali Woronowicz) i regionalny (nowogródzkie), społeczno-sportowy, dążący do niezależności od władz centralnych Związku (grupa wileńsko-warszawska) i wpływów ziemiańsko-inteligenckich¹³. Ideolodzy ruchu i duchowni mużułmańscy stawiali na odrodzenie wspólnot wyznawców islamu (budowanie meczetów)¹⁴, natomiast zaścianki i prowincja preferowały praktyczne rozwiązania usprawniające życie codzienne, poprzestawały na podtrzymywaniu istniejącej kultury tradycyjnej (tatarsko-białoruskiej). Przy małych dotacjach Ministerstwa Oświecenia Publicznego i Wyznań Religijnych ważniejsze imprezy kulturalne i przedsięwzięcia wydawnicze zależały od zbiorowego mecenatu najzamożniejszych rodzin tatarskich, wśród których najaktywniejszą rolę odegrali: Achmatowicze, Baranowscy, Sulkiewiczze i Kryczyńscy. Chodzi tu mianowicie o opracowanie przez Stanisława Działulewicza „Herbarza rodzin tatarskich w Polsce” (Warszawa 1929) oraz redagowanie i wydawanie „Rocznika Tatarskiego”.

2. GROMADZENIE ŹRÓDEŁ, KATALOGI I EDYTORSTWO

Dawne inicjatywy J. J. Sękowskiego, J. I. Kraszewskiego, A. Muchlińskiego czy J. Grzegorzewskiego już kiedyś zachęcały do kontynuacji poszukiwań źródłowych i podjęcia akcji edytorskiej; przez długie lata pozostawały jednakże w zapomnieniu¹⁵. Na IV Powszechnym Zjeździe Histo-

¹⁰ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, Warszawa 1938, s. 54.

¹¹ J. Tochterman, *Struktura wiekowa ludności tatarskiej w Polsce*, „Życie Tatarskie” t. IV, 1937, nr 10, s. 12—14.

¹² O braku funduszy do wydawania czasopisma, masowym zaleganiu ze składekami członkowskimi w ZKOT i innych problemach społeczności tatarskiej dyskutowano w 1937 r.: „Życie Tatarskie” t. IV, 1937, nr 8 (L. Kryczyński), nr 9 (A. I. Woronowicz), nr 10 (S. Tuchan-Baranowski), nr 11 (A. I. Woronowicz), nr 12 (A. Połtorzycki).

¹³ Por. polemikę M. Gembickiego z M. Szehidewiczem: „Życie Tatarskie” t. V, 1938, nr 3 i nr 8 oraz A. I. Woronowicz, *O potrzebie zwrotania Nadzwyczajnego Zjazdu Delegatów Oddziału Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP*, „Życie Tatarskie” t. V, 1938, nr 11.

¹⁴ O. M. M. Kryczyński, *Ruch nacjonalistyczny a Tatarzy litewscy*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 5—20.

¹⁵ Zob. J. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących* t. I—II, Warszawa 1824—1825 oraz szkice z dziejów orientalistyki J. Reychmana.

ryków Polskich w Poznaniu (6—8 grudnia 1925) Aleksander Czołowski jasno sformułował potrzeby badawcze i edytorskie w zakresie problematyki polsko-tatarskiej. Twierdził on, że należy odnajdować i publikować nowe źródła do całego okresu zmagania (XIII—XVIII w.) oraz dążyć do nowej, opartej na nich, rzetelnej syntezy. W dyskusji profesorowie F. Papée, W. Kotwicz i W. Konopczyński zgodnie poparli te postulaty¹⁶. Aktywnym rzecznikiem rozwinięcia akcji wydawniczej zabytków orientalnych był w latach trzydziestych Olgierd Górka. Od 1915 r. zajmując się problematyką wschodnią — tatarską i mołdawską — z okazji rocznicy wiedeńskiej kilkakrotnie sformułował dezyderat wobec orientalistów i historyków, żeby rozpoczęli opracowywanie odrębnej serii źródłowej „Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia”¹⁷. O. Górka odnalazł i wydał kilka nieznanych kronik (dwie mołdawskie, jedną krymską), z których jedna pochodziła z połowy XVII stulecia. Przy Instytucie Wschodnim w Warszawie pełnił on funkcję sekretarza generalnego (w latach 1931—1939), ale nie udało mu się rozpocząć szerszych prac źródłoznawczych ani edytorskich, ponieważ brak było ku temu odpowiednich ram organizacyjnych oraz specjalistów¹⁸.

Mało rozpoznane źródła orientalne do dziejów Polski i jej sąsiadów znajdowały się w okresie międzywojennym w dwóch polskich zbiorach: w Muzeum książąt Czartoryskich w Krakowie i Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Z innych zbiorów zawierających mało poloników, ale mających opublikowane katalogi, wchodziły w rachubę rękopisy wschodnie Biblioteki Miejskiej i Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹⁹. Poza zasięgiem penetracji pozostawały archiwa tureckie o podstawowym znaczeniu dla badań polskich. Zbiory krakowskie zaczęto bliżej opracowywać dopiero po 1930 r., pod kierunkiem prof. T. Kowalskiego²⁰. Ten ostatni na III Zjeździe Orientalistów Polskich w Krakowie (1933) wygłosił referat dający informację o krakowskich zasobach źródeł pisanych i muzealnych zabytków orientalnych²¹. Podobny charakter miał przegląd polskich badań nad

¹⁶ A. Czołowski, *Polska i Tatarszczyzna. Stan badań i dezyderaty*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 XII 1925 t. I, Referaty*, Lwów 1925, sek. II, s. 1—7; *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu... t. II, Protokóły*, Lwów 1927, sek. II, s. 51—53. Podobnie w zakresie problematyki mołdawskiej formułował: O. Górka, *Stan badań i zadania historiografii stosunków polsko-rumuńskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu t. I, Referaty*, sek. II, s. 8—36 (1—29).

¹⁷ O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza cz. I: 1359—1450*, PH t. XXX, 1932, nr 2, s. 325—391; tenże, „*Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia*” jako postulat historyków wobec orientalistyki polskiej, [w:], *III Zjazd Orientalistów Polskich*, Kraków 1933, „*Collectanea Orientalia*” nr 6, Wilno 1934, s. 38—39; tenże, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „*Rocznik Tatarski*” t. II, 1935, s. 152—153. J. Reychman przytacza też inny tytuł proponowanej edycji — „*Acta historica res gestas Poloniae in linguis orientales illustrantia*”, por. J. Reychman, *Źródła orientalne. Publikacje z lat 1944—1974*, KH r. LXXXI, 1974, s. 867.

¹⁸ J. Reychman, *Olgierd Górka*, „*Życie Szkoły Wyższej*” 1956, nr 3, s. 115; K. Piwarski, *Górka Olgierd (1887—1955)*, PSB t. VIII, 1959—1960, s. 414—416.

¹⁹ C. Brockelmann, *Verzeichnis von Arabische, Persischen, Turkischen und Hebraischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Breslau*, Berlin 1903; R. Richter, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften der Stadt und Universitätsbibliothek Breslau*, Leipzig 1933.

²⁰ Pierwszy opis pochodzi z końca XIX w. i jest bardzo ogólny: J. Hanusz, *Orientalische Handschriften in Krakau*, „*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*” t. I, 1887, H. 2. Następnie dopiero: S. S. Komornicki, *Les principaux manuscrits à peintures orientaux du Musée des princes Czartoryski*, „*Bulletin de la Société Française de Reproduction de Manuscrits à Peintures*” t. XVIII, Paris 1937; E. Zawaliński, *Zbiory dokumentów tureckich w bibliotece Czartoryskich w Krakowie*, „*Rocznik Orientalistyczny*” t. XIV, 1939.

²¹ T. Kowalski, *O orientaliach w Krakowie*, „*Collectanea Orientalia*” nr 6, Wilno 1934, s. 6—9.

sztuką, rękopisami orientalnymi i relacjami podróżników polskich na Wschód, opublikowany przez T. Mańkowskiego²². Uczeń prof. T. Kowalskiego, Tatar krymski Abdullach Zihni, jako temat pracy doktorskiej otrzymał zadanie opracowania jarłyków chanów krymskich przechowywanych w Muzeum ksiąg Czar-toryskich. Wśród około 100 znajdujących się tam listów do królów i dygnitarzy polskich przeważają dokumenty XVII-wieczne. A. Zihni opublikował trzy z nich: list Islam Gireja z 1654 r., Mehmeda Gireja z 1662 r. i sułtana Adil Gireja (sprzed 1663 r.) do króla Jana Kazimierza²³, a następnie dwa inne także chana Mehmeda Gireja do króla Jana Kazimierza (z 1657 i 1665 r.). Dał on też przy okazji krótką charakterystykę ogólną jarłyków w zbiorach polskich (około 700 dokumentów, od 1461 r. poczynając). W 1939 r. Instytut Wschodni wydał 54 jarłyków do królów polskich w tłumaczeniu i opracowaniu A. Zihnego²⁴. Ciekawy zabytek z 1575 r. ze zbioru Muzeum Czartoryskich opublikował także S. Dziadulewicz. Myślmy tutaj o kwicie na 4000 złotych polskich, pobranych przez Temruka Onychowa Szymkowicza, kniazia petyhorskiego, jako żołąd dla jego chorągwi²⁵.

W AGAD, w zespole Archiwum Skarbu Koronnego, znajdowało się i nadal się znajduje wiele dokumentów wschodnich, pobieżnie tylko opisanych w kancelarii królewskiej albo mających skrócone tłumaczenia zawartości (tylko niektóre dokumenty). Po rewindykacji tych dokumentów na mocy traktatu ryskiego z ZSRR konieczne było ich skatalogowanie i wstępne opracowanie zmierzające do przyszłej publikacji. Stałym pracownikiem w Dziale Dokumentów Wschodnich prowadzącym krytyczną weryfikację XVII i XVIII-wiecznych tłumaczeń i regestów (najliczniejsze pióra Antoniego Crutty) był dr Stanisław Szachno-Romanowicz, asyrolog, orientalista i uzdolniony szyfrant Sztabu Generalnego²⁶. W latach 1936—1938 pomagał mu mgr Bohdan Baranowski, piszący wówczas jednocześnie doktoraty z historii (u doc. W. Tomkiewicza) i turkologii (u doc. A. Zajączkowskiego) na Uniwersytecie Warszawskim. Na II Zjazd Orientalistów Polskich w Wilnie (16—17 maja 1932) S. Szachno zgłosił referat przedstawiający wyniki jego dotychczasowych prac. Wygłosił go jednak dopiero w rok później. Stwierdził wtedy, że dział turecki wśród orientalnych jest najbogatszy (ponad 1000 dokumentów) i zawiera traktaty pokojowe i handlowe (od 1456 r.) oraz listy od sułtanów i dostojników polskich. Dokumenty strona turecka pisała po turecku, polska, łacinie, włosku i grecku. Dokumenty tatarskie (ponad 800) składały się z traktatów pokojowych, listów żelaznych dla posłów oraz w różnych sprawach spornych (od po-

²² T. Mańkowski, *A Review of Polish Publications on Islamic Art*, [w:] *Ars Islamica* published by the Research Seminary in Islamic Art, University of Michigan, t. III, Ann Arbor 1936. O polskiej turkologii międzywojennej zobacz też: A. Von Gabain, *Turkologia in Polen*, „Polski Biuletyn Orientalistyczny” t. I, 1937, s. 48—59.

²³ A. Zihni, *Kilka jarłyków tatarskich z czasów Jana Kazimierza*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 209—214.

²⁴ A. Zihni, *Z dziejów korespondencji dyplomatycznej między Krymem a Polską w XVII w.*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 400—406; tenże, *Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza*, Warszawa 1939, s. 104, 3 tabl.

²⁵ S. Dziadulewicz, *Kwit Temruka Onychowa Szymkowicza kniazia petyhorskiego z 1575 r.*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 222—223. Temruk O. Szymkowicz herbu Leliwa żył i służył w wojsku do 1613 r. Kwit wymienia nazwiska towarzyszy i pocztowych z których można ustalić z dużym prawdopodobieństwem pochodzenie tatarskie 16 towarzyszy (na 50 w chorągwi) i 15 pocztowych (też na 50).

²⁶ Informacje prof. dr J. Karwasińskiej, prof. dr B. Baranowskiego i prof. dr A. Gieysztora. Z tymi pracami łączy się publikacja S. Szachny, *Ibrahim-Beg Strasz, Polak renegat w służbie tureckiej od r. 1551 (zm. w 1571 r.)*, „Collectanea Orientalia” nr 5, Wilno 1934, s. 27—28. O pracach i publikacjach S. Szachno-Romanowicza bliżej: J. Tyszkiewicz, *Pismo Murada III do Zygmunta III Wazy w sprawie Tatarów litewskich z roku 1591*, „Studia Źródłoznawcze” (w druku).

czątku XVI do początku XVIII w.)²⁷. Na tymże III Zjeździe Orientalistów (Kra-ków, 5—7 czerwca 1933) dokumentami perskimi (9 sztuk) z AGAD zajął się S. Szapszał rysując problematykę stosunków dyplomatycznych polsko-perskich w pierwszej połowie XVII w. (z około 1610—1660 r.)²⁸. V Zjazd Orientalistów w Warszawie (9—11 czerwca 1935) stanowił okazję do zorganizowania wystaw orientaliów w Muzeum Narodowym (wykopaliska i tkaniny ze Wschodu), Muzeum Wojska (broń, rzydło końskie i namioty zdobyte pod Wiedniem) oraz w AGAD (dokumenty wschodnie). Krótki referat wprowadzający a także scenariusz wystawy w Archiwum Głównym przygotował dr S. Szachno-Romanowicz²⁹. Wybrane dokumenty zaprezentował w 8 grupach tematycznych ilustrujących: 1 — stosunki z Turcją (dokumenty tureckie w języku tureckim, łacińskim, greckim czy polskim, dokumenty polskie — instrukcje dla posłów, relacje, zestawienia wydatków), dokumenty z XV—XVII w.; 2 — stosunki z Tatarami krymskimi (dokumenty tatarskie w różnych językach i dokumenty polskie) z XVI—XVII w.; 3 — stosunki ze Złotą Ordą (jaryk Tochtamysza do Władysława Jagiełły); 4 — stosunki z Ordą Bucharską (wydatki na przyjęcia posłów bucharskich z XVI w.); 5 — stosunki z Kałmukami (dokument z XVII w.); 6 — stosunki z Ormianami (dokumenty ormiańskie z XVII w.); 7 — stosunki z Persją (dokumenty perskie, instrukcje poselskie, z XVII w.) oraz 8 — różne pisma orientalne (mapy z napisami tureckimi, słowniki, ćwiczenia gramatyczne przy nauce języków wschodnich itp). Większość więc zabytków — tureckich, tatarskich, ormiańskich i perskich — reprezentowała XVII stulecie. Nawiązywało to do niedawnych obchodów rocznicy wiedeńskiej. Reprodukcje tigr, tamg, pieczęci tureckich i tatarskich, w liczbie przeszło 100 sztuk, uzupełniały pokaz oryginałów na wystawie w AGAD.

Jak waidomo, dopiero utworzenie w 1951 r. Komisji do Spraw Katalogu Rękopisów Orientalnych przy Instytucie Orientalistycznym UW (M. Lewicki, S. Strelcyn, A. Zajączkowski) a później (1953 r.) Pracowni Rękopisów Orientalnych w Zakładzie Orientalistyki PAN doprowadziło do rozpoczęcia wydawania katalogu wszystkich dokumentów orientalnych znajdujących się w zbiorach i archiwach Polski³⁰. Jako pomoc do prac edytorskich napisano wówczas „Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej”³¹. O powojennych publikacjach źródeł orientalnych do dziejów Polski traktują najlepiej aryktyły J. Reychmana³². W dzie-sięcioleciu najaktywniejszego rozwoju orientalistyki i studiów nad problematyką

²⁷ S. Szachno-Romanowicz, *Ogólny przegląd dokumentów wschodnich znajdujących się w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, „Collectanea Orientalia” nr 6, Wilno 1934, s. 10.

²⁸ S. Szapszał, *Dokumenty perskie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Przyczynek do dyplomatycznych stosunków polsko-perskich w I-jej połowie XVII w.*, „Collectanea Orientalia” nr 6, s. 27—28. W grupie omówionych: 7 dokumentów pisanych było po persku, 2 zaś po turecku. Tenże, *Wyobrażenia świętych muzulmańskich a wpływy ikonograficzne katolickie w Persji i stosunki persko-polskie za Zygmunta III*, „Rozprawy i materiały Wydziału I Towarzystwa Naukowego w Wilnie”, Wilno 1934, s. 131—192.

²⁹ S. Szachno-Romanowicz, *Nowe wiadomości o dokumentach wschodnich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Collectanea Orientalia” nr 9, Wilno 1935, s. 8 oraz *Wystawy orientaliów*, tamże, s. 28—31.

³⁰ Z. Abrahamowicz, *Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1954, nr 2(10), s. 141—148; tenże, *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672*, Warszawa 1959; *Katalog Rękopisów Orientalnych ze zbiorów polskich t. I*, cz. 1, Warszawa 1959. Por. tu przedmowę: S. Strelcyn, *Słowo wstępne*, s. 7—12.

³¹ A. Zajączkowski, J. Reychman, *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*, Warszawa 1955.

³² J. Reychman, *O wykorzystanie źródeł orientalnych do dziejów Polski*, PH t. LXVIII, 1967, nr 2, s. 295—300; tenże, *Źródła orientalne. Publikacje z lat 1944—1974*, KH r. LXXXI, 1974, nr 4, s. 867—868.

polsko-turecko-tatarską (1930—1939) wydano też trochę źródeł do dziejów Tatarów, przechowanych w rękach prywatnych (zbiory albo archiwa rodzinne)³³. Z XVII stulecia opublikowano przywilej króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, wydany Tatarom na Wołyniu w 1669 r. i streszczenie dekretu króla Jana Kazimierza w sprawie Tatarów ostrogskich z 1663 r.³⁴. W archiwaliach magistratu miasta Wilna zachowały się odpisy różnych dokumentów, z których niektóre opublikowali Leon i Stanisław Kryczyńscy. Jeden z dokumentów to uniwersał króla Władysława IV z 1633 r., zwalczający partaczy i garbarzy tatarskich, działających ze szkodą cechu rękawniczników i zameszników wileńskich³⁵. Większość źródeł publikowanych ze zbiorów prywatnych czy archiwów państwowych dotyczyła atoli XVIII i pierwszej połowy XIX stulecia³⁶.

W 1929 r. z ramienia Centralnej Rady ZKOT Leon Kryczyński zorganizował w Wilnie „Narodowe Muzeum Tatarskie”, zaś w 1931 r. jako prezes Zarządu Gminy Mułumańskiej w Wilnie założył także „Narodowe Archiwum Tatarskie”. Miały to być instytucje gromadzące zabytki i dokumenty dotyczące społeczności tatarskiej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej³⁷. Brak funduszków, szczupłe grono współpracowników, nieliczność ocalałych materiałów źródłowych i pamiątek oraz krótkotrwałość akcji gromadzenia nie pozwoliły szerzej rozwinąć się obu przedsięwzięciom. Zgodnie z ówczesną teorią i praktyką muzealniczą myślano o zainteresowaniu, zorientowaniu i zorganizowaniu szerokiego grona współpracowników społecznych, działaczy terenowych ZNOT i Kół Młodzieży Mułumańskiej oraz wszelkich krajoznawców i regionalistów. Tatarski ruch historyczno-krajoznawczy organizowali przede wszystkim Leon i Stanisław Kryczyńscy pisując w „Życiu Tatarskim”³⁸, „Roczniku Tatarskim”, rzadziej w „Przeglądzie Islamskim”³⁹. Leon wraz ze Stanisławem dokonali w latach 1928—1938 kilkakrotnie objazdu po starszych i większych skupiskach osadnictwa tatarskiego odwiedzając, Bohoniki, Dowbuciszki, Kleck, Kruszyniany, Lachowicze, Łostaje, Łowczyce, Miadzioł, Mir, Murawszczynę, Niekraszuńce, Ordę, Osmołowo, Sorok Tatary, Wa-

³³ Z ciekawszych opracowań warto wymienić: L. Kryczyński, *Rejestr dokumentów na dobra tatarskie Łostaje*, „Ateneum Wileńskie” t. VII, 1930, nr 1—2, s. 312—338.

³⁴ *Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich z r. 1669*, wyd. S. Kryczyński, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 425—428. Oryginał przywileju Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz odpis dokumentu Jana Kazimierza odnalazł u Jakuba Szehidewicza w Słonimie, latem 1934 r., Leon Kryczyński.

³⁵ L. K. i S. K., *Dwa dokumenty do dziejów handlu i rzemiosła tatarskiego w Wilnie w XVII i XVIII w.*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 449—450.

³⁶ T. Kowalski, J. Dutkiewicz, *Jarłyk tatarski z r. 1177 H (1763 r.)*, „Rocznik Orientalistyczny” t. II, 1925, s. 213—219; S. Kryczyński, *Materiały do historii pułków tatarskich w Polsce*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 429—445; L. N. M. Kryczyński, *Testament Dawida Murzy Najmańskiego Kryczyńskiego, chorążego tatarskiego powiatu oszmiańskiego, rotmistrza JKMci*, tamże, s. 446—448; S. T. M. Baranowski, *Z akt wojskowych o Tatarach litewskich (1782—1792)*, „Życie Tatarskie” t. IV, 1937, nr 1, s. 16—19 i inne.

³⁷ L. Kryczyński, *Tatarskie Muzeum Narodowe w Wilnie*, „Nauka Polska” t. XII, 1930, s. 134—135; tenże, *Tatarzy polscy a Wschód muzumtański*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 100—113; J. Sulimowicz, *Leon Arslan Najman Mirza Kryczyński (1887—1939/40)*, PSB t. XV, 1970, s. 455.

³⁸ S. Kryczyński, *O ratowaniu zabytków tatarskich*, „Życie Tatarskie” t. IV, 1937, nr 10, s. 4—17. Jest to charakterystyczny artykuł, gdzie autor apeluje o opiekę nad wszystkimi zachowanymi zabytkami tatarskimi, objaśnia i zachęca do składania w Muzeum Tatarskim: sztandarów, mundurów, broni, tłoków pieczętnych, dokumentów rodowych (lub odpisów) i wszelkich pamiątek po Tatarach, którzy odznaczali się w działalności społecznej, politycznej czy wojskowej.

³⁹ L. Kryczyński, *Zabytki orientalne w Wilnie*, „Przegląd Islamski” 1930 nr 4, s. 4—7.

kę, Nowogródek i inne miejscowości. Wyprawy miały charakter poszukiwawczy, zbierano materiały etnograficzne rejestrując czy odpisując dokumenty historyczne, gromadzono przedmioty zabytkowe⁴⁰. Wśród działaczy ZKOT mgr Stanisław Kryczyński był jednym z nielicznych historyków z wykształcenia a także orientalistą, uczniem prof. S. Zakrzewskiego i doc. A. Zajączkowskiego. Do typowych artykułów krajoznawczych jego pióra zaliczyć można publikacje o meczetach w województwie wileńskim, o meczecie w Krusznianach i Niekraszuńcach oraz o wierzeniach i obrzędowości muzułmańskiej⁴¹. Materiały krajoznawcze, etnograficzne i językowe zbierali wówczas pośród Tatarów również: A. Woronowicz, S. Szapszał i M. Aleksandrowicz⁴². Do Archiwum Narodowego Tatarskiego przy muftiacie w Wilnie trafiły przede wszystkim druki i rękopiśmienne modlitewniki (edycje Koranu, kitaby, chamaiły); dokumenty pozostały na ogół w archiwach państwowych i nadal w rękach prywatnych⁴³. Wiele modlitw w tych zabytkach pisanych było po białorusku lub polsku w transkrypcji arabskiej, co zachęcało do osobnych studiów językowych i religioznawczych⁴⁴. Obszernym podsumowaniem akcji gromadzenia materiałów historycznych i folklorystycznych wśród ludności muzułmańskiej było napisanie przez Stanisława Kryczyńskiego monografii pt. „Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej”⁴⁵. W gronie działaczy Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów planowano dalsze poszukiwania i opracowywanie zabytkowych obiektów oraz problematyki tatarskiej; w muzealnictwie polskim⁴⁶.

⁴⁰ J. Sulimowicz, *Stanisław Kryczyński (1911—1941)*, PSB t. XV, 1970, s. 457. Ostatnio bliżej J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i prace badawcze Stanisława Kryczyńskiego, Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*, Warszawa 1985, s. 363—385. nr 196 z 18 lipca 1937.

⁴¹ S. Kryczyński, *Meczety okolic Wilna dawniej i dzisiaj*. „Kurier Wileński” nr 246 z 26 października 1932; tenże, *Obrzędy pogrzebowe i kult zmarłych u polskich wyznawców Koranu*, „Kurier Literacko-Naukowy” nr 44. Dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”, Kraków 30 października 1933, s. XIV—XV; J. Korycki [S. Kryczyński], *Kruszyniany*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 421—433; S. Kryczyński, *Z dziejów obyczajowości Tatarów polskich w XVII w.*, tamże, s. 423—424; tenże, *Meczety w Niekraszuńcach*, „Przegląd Islamski” t. V, 1936, nr 1/3, s. 12—13; tenże, *Strzępy legendy w tatarskich zaściankach*, „Słowo” nr 196 z 18 lipca 1937.

⁴² Por. S. Szapszał, *O zatraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 34—48; M. Aleksandrowicz, *Legendy, znachorstwo, wróżby i gusta ludu muzułmańskiego w Polsce*, tamże, s. 368—375; A. Woronowicz, *Przyczynek do historii meczetów w Polsce*, „Życie Tatarskie” t. IV, 1937, nr 12, s. 1—6.

⁴³ S. Tuhan-Mirza Baranowski, *Zbiór rękopisów w Muftiacie*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 314—315. Zgromadzono tam 14 Koranów (11 litewskich), 16 chamaiłów (6 białoruskich), 5 kitabów (najstarszy z 1771 r.), 2 tedźwidy i 1 tef-sir.

⁴⁴ J. Szynkiewicz, *O kitabie*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 188—192 (opis kitabu z meczetu w Krusznianach z 1792 r.); tenże, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 138—144; A. Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, tamże, s. 351—367; tenże, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, tamże, s. 376—394; S. Szachno, *Kitab Tatarski Adama Assanowicza z m. III na Wileńszczyźnie z r. 1891*, „Collectanea Orientalia” nr 11, Lwów 1937, s. 6—7.

⁴⁵ Wydano ją jako „Rocznik Tatarski” t. III, Warszawa 1938. Por. recenzje: J. Reychman, „Wschód. Orient” t. IX, 1938, nr 2, s. 57—59; B. Baranowski, KH r. LII, 1938, nr 4, s. 661—664.

⁴⁶ Wśród tematów przewidzianych do studiów i opracowania znajdujemy: *Muzea w Polsce a Tatarszczyzna: Ekspozyty muzeów polskich dotyczące Tatarów*, „Rocznik Tatarski” t. I, s. 316

3. BIBLIOGRAFIE I CZASOPISMIENNICTWO TATARSKIE

Literatura poświęcona problematyce tatarskiej — dziejom, kulturze i związkom Tatarów litewskich z ich ojczyzną — doczekała się wstępnych opracowań bibliograficznych. Jeszcze w okresie swojej działalności przedrewolucyjnej młody Leon Kryczyński sporządził i wydał pierwszą bibliografię z tego zakresu. Była to bibliografia retrospektywna, specjalna i prymarna. Z punktu widzenia zasięgu terytorialnego i rzeczowego pomyślana była jako bibliografia narodowa, tj. dotycząca narodowości tatarskiej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej oraz państwach sukcesyjnych na tym obszarze w XIX i XX w. „Bibliograficzne materiały o Tatarach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy” miały rozpocząć prace nad pełną bibliografią retrospektywną, prowadzoną na bieżąco. Materiał uporządkowano w działy: historia, heraldyka i genealogia, prawo, statystyka, etnografia oraz literatura⁴⁷.

W pierwszym dziesięcioleciu Polski niepodległej L. Kryczyński powrócił do realizowania swoich zamiarów i w tomie I „Rocznika Tatarskiego” zamieścił selektywną bibliografię do problematyki tatarskiej za lata 1922—1932. Uwzględnił w niej trzy kręgi tematyczne: polską literaturę o islamie na świecie, całą literaturę polską i obcą o Tatarach litewsko-polskich oraz literaturę o rozwoju badań orientalistycznych w Polsce⁴⁸. Dział historiograficzny podzielony został na 13 rozdziałów: 1. „Kroniki i roczniki”; 2. „Źródła i opracowania ogólnohistoryczne”; 3. „Wiek XIII. Najazdy tatarskie”; 4. „Wiek XIV i XV. Bitwa grunwaldzka”; 5. „Wiek XVI. Wojna z Moskwą i Tatarami”; 6. „Wiek XVII. Wojny ze Szwedami, Moskwą, Kozakami, Turcją i Tatarami. Lipkowie. Aleksander Kryczyński bej barski”; 7—9. „XVIII stulecie — wojna północna, konfederacja barska, wojna z Rosją. Powstanie Kościuszkowskie”; 10. „Wydarzenia roku 1812”; 11. „Powstanie 1831”; 12. „Powstanie 1863 r.”; 13. „Wojna o niepodległość Polski 1918—1921”. Tematykę historyczną uzupełniała literatura z historii wojskowości, z historii prawa, z genealogii i heraldyki oraz numizmatyki. Problematyka historyczna dotycząca XVII stulecia obejmowała przede wszystkim dzieje wojen i udziału w nich Tatarów litewskich. Dla literatury z późnych lat trzydziestych rolę bibliografii tatarianów pełni z konieczności bibliografia dołączona do monografii Stanisława Kryczyńskiego⁴⁹ i dane zawarte w jej aparacie krytycznym. Ze względu na duży udział tematyki wojennej w dziejach Tatarów pomocniczą rolę odgrywać może bibliografia bieżąca publikowana w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” (1929—1938)⁵⁰.

Życie kulturalne, ruch regionalistyczny i naukowy poświęcony dziejom społeczności tatarskiej ogniskowały się wokół redakcji „Przeglądu Islamskiego”, „Życia Tatarskiego” i „Rocznika Tatarskiego”. „Przegląd” był organem gminy muzułmańskiej w Warszawie i ukazywał się tutaj jako kwartalnik w latach 1930—1931 i po przerwie od 1934 do 1939 r. Zachowywał najbardziej ogólny charakter wysuwając postulaty odrodzenia religijnego i szerzenia wiedzy o całym świecie muzułmańskim. Organem Oddziału Wileńskiego Związku Oświatowo-Kulturalnego Tatarów było „Życie Tatarskie”, miesięcznik wychodzący w Wilnie w latach 1934—1939, stanowiący reprezentatywne pismo dla działalności całej organizacji. Obok infor-

⁴⁷ L. Kryczyński, *Bibliograficzne materiały o Tatarach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Istorija, geraldika i genealogija, prawo, statistika, etnografija, beletristika*, Petrograd 1917, s. 84.

⁴⁸ L. Kryczyński, *Notatki bibliograficzne do historii islamu oraz Tatarów litewskich za l. 1922—1932*, „Rocznik Tatarski”, t. I, 1932, s. 295—311.

⁴⁹ S. Kryczyński, *Tatarowie litewscy*, s. XI—XIII.

⁵⁰ W „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” t. I, 1929, nr 2, s. 317—411 opublikowano bibliografię za lata 1912—1928. W następnych tomach bibliografia ma charakter bieżący.

macji bieżących i organizacyjnych zamieszczano tu dużo materiałów historycznych, folklorystycznych i religioznawczych. „Rocznik Tatarski” (t. I Wilno 1932; t. II, Zamość 1935; t. III, Warszawa 1938) zgodnie z podtytułem: „Periodyk naukowy i literacki”, zawierał obszerne działy poświęcone przede wszystkim szeroko rozumianej historii i dziejom kultury Tatarów w Polsce i na Litwie⁵¹. Poza ruchem odrodzenia kulturalnego Tatarów pozostawał periodyk pt. „Wschód. L'Orient. The Orient. Kwartalnik poświęcony sprawom Wschodu”. Był on czasopismem związanym z Instytutem Wschodnim w Warszawie i Orientalistycznymi Kołami Młodych, skupiającymi młodych orientalistów, sympatyków kultury Orientu, obywateli polskich pochodzenia orientalnego (Tatarzy, Karaimi, Czerkiesi) i studentów obcokrajowców. „Wschód” wychodził regularnie i w rozwoju zainteresowań dziejami Tatarów litewsko-polskich miał również duże znaczenie, ponieważ preferował problematykę bliskowschodnią, turecką, kaukaską i krymską⁵².

Historycznymi czasopismami naukowymi używającymi swoich łamów tematyce tatarskiej było „Ateneum Wileńskie” i „Kwartalnik Historyczny”; w pierwszym przypadku ze względu na programowe preferowanie dziejów Litwy i Wielkiego Księstwa Litewskiego, w drugim ponieważ miało ono jak i obecnie charakter ogólnohistoryczny. Z historycznych periodyków specjalistycznych zdecydowanie wysuwał się na pierwsze miejsce „Przegląd Historyczno-Wojskowy”. W „Roczniku Heraldycznym”, pomimo prowadzonych badań nad genealogią i heraldyką rodzin tatarskich, stosowne artykuły pojawiały się epizodycznie. „Rocznik Orientalistyczny” reprezentować musiał dorobek wszystkich gałęzi orientalistyki, w tym głównie osiągnięcia językoznawcze, rzadziej z historii kultury. Dzieje Tatarów, Ormian i Karaimów litewsko-polskich częściej przewijały się w „Collectanea Orientalia”, serii wydawanej z inicjatywy prof. W. Kotwicza i pomyślanej jako publikacja materiałów z kolejnych zjazdów orientalistów polskich. Poszczególne rozprawy historyczne umieszczano również w periodykach regionalnych (np. „Rocznik Ziemi Wschodnich”, czy „Jantar”) lub o charakterze historyczno-politycznym („Polityka Narodów”, „Problemy Europy Wschodniej”). Należałoby przeprowadzić osobną analizę dla ustalenia przyczyn, dlaczego w pojemnym miesięczniku „Sprawy Narodowościowe” nie znalazło się w okresie międzywojennym żadne opracowanie dotyczące mniejszości tatarskiej⁵³. Wynikało to zapewne z małej liczebności grupy tatarskiej (około 6 tysięcy osób) oraz faktu, że stosunki z państwem układały się poprawnie. Czasopisma tatarskie, m.in. „Rocznik Tatarski”, były dotowane częściowo z kasy państwowej⁵⁴. Opracowania naukowe dotyczące dziejów Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu publikowano najczęściej w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” i „Roczniku Tatarskim”.

⁵¹ Prócz wstępów od redakcji lub okolicznościowych przemówień z okazji zjazdów i oficjalnych uroczystości związanych z działalnością Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów trzon wydawnictwa zajmowały: Rozprawy (200 do 400 stron), Materiały i miscelanea (70—100 stron), Recenzje lub bibliografie (30—40 stron), Kronika (ok. 20 stron) i Część literacka (15—20 stron). Por. A. Miśkiewicz, Tatarzy polscy, s. 90—95.

⁵² „Wschód. L'Orient. The Orient”. Kwartalnik, ukazywał się w Warszawie w latach 1930—1939. Na jego treść składały się: Rozprawy, Miscellanea, Dział literacki, Orient polski (tj. dzieje i kultura: Tatarów, Ormian i Karaimów), Kronika polityczna, Recenzje.

⁵³ „Sprawy Narodowościowe” były organem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych w Warszawie, dwumiesięcznikiem, wychodzącym regularnie w l. 1927—1939. Dominowały sprawy konfliktu mniejszości w państwie polskim wraz z analizą polityki narodowościowej państw obcych.

⁵⁴ Por. oficjalne wystąpienia przedstawicieli władz państwowych, działaczy tatarskich i grupy posłów tatarskich w Sejmie: „Rocznik Tatarski” t. I, ss. XVII—XX i 1—4, 320 oraz O. N. M. Kryczyński, *Ruch nacjonalistyczny a Tatarzy litewscy*, tamże, s. 5—20.

4. HISTORIOGRAFIA POMOCNICZA I TOWARZYSZĄCA

Historiografia dotycząca Tatarów dzieli się wyraźnie na dwie części: opracowania pomocnicze oraz właściwą literaturę przedmiotu. Jest to podział przeprowadzony rzecz prosta ze względów merytorycznych, nic nie ujmujący wartości grupie pierwszej. Pozostaje bowiem niezaprzeczoną fakt, że ogólne opracowania i syntezy a także monograficzne studia z dziejów kultury czy wojskowości tworzyły niezbędną otulinę właściwych badań nad Tatarami. Wychodząc z tego założenia do historiografii pomocniczej zaliczyć należy międzywojenne prace F. Konecznego, W. Konopczyńskiego, L. Kolankowskiego, D. Doroszenki, S. M. Kuczyńskiego, A. Prochaska, W. Tomkiewicza i innych⁵⁵, a także liczne artykuły O. Laskowskiego, K. Piwarskiego, Cz. Chowańca, J. Wolińskiego, J. Jasnowskiego, B. Baranowskiego czy O. Górki. W okresie międzywojennym najczęściej badano płaszczyznę polskich stosunków dyplomatycznych i kontaktów wojennych z Ordą Krymską czy Turcją, nierzadko w powiązaniu z problemem kozackim. Ze starszego pokolenia badaczy kilka przyczynków o tej tematyce napisał A. Czołowski⁵⁶. Z młodszej generacji duże zasługi położył Cz. Chowaniec, autor artykułów z lat trzydziestych, poprzedzających jeszcze studia związane z rocznicą bitwy wiedeńskiej: „Z dziejów polityki Jana III na bliskim Wschodzie: 1683—1686”; „Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683—1685”; „Z dziejów powiedeńskiej polityki Jana III”; „Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1685 r.”; „Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.”⁵⁷. Pułkownik Otton Laskowski przejawiał szerokie zainteresowanie historią wojen i wojskowości, od bitwy grunwaldzkiej po wiedeńską. Publikował on drobne teksty źródłowe z tego zakresu chronologicznego a w charakterystyce staropolskiej sztuki wojennej wskazywał na wpływ kontaktów zbrojnych z Tatarami i Turkami⁵⁸. Problematyka ta rozwijana była przezeń także w szkicach popularno-naukowych⁵⁹. Dzieje dyplomacji w czasach Jagiellonów ba-

⁵⁵ F. Koneczny, *Dzieje Rosji t. I*, Warszawa 1917; tenże, *Litwa a Moskwa w latach 1449—1492*, Wilno 1929; W. Konopczyński, *Polska a Turcja: 1683—1792*, Warszawa 1936; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów t. I, 1371—1499*, Warszawa 1930; tenże, *Problem Krymu w dziejach Jagiellońskich*, Lwów 1935; S. M. Kuczyński, *Ziemia czernichowsko-siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936; D. Doroszenko, *Naris istorii Ukraini t. I (do poł. XVII w.)*, Warszawa 1932; A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927; W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki 1612—1651*, Warszawa 1933; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620*, Kraków 1930; M. Małowist, *Kaffa kolonia genueńska*, Warszawa 1947 (praca gotowa w maszynopisie w 1938 r.). Por. również: F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna Ukraina w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.*, Warszawa—Kraków 1923; J. Krypjakiewicz, B. Hnatowycz, *Istorijska ukraińskoho wijska*, Lwów 1936.

⁵⁶ Aleksander Czołowski był autorem zarysu *Najazd Tatarów na Lwów w 1695 r.*, Lwów 1902, a później w dwudziestoleciu publikacji: *Kudak. Przyczyunki do założenia i upadku twierdzy*, KH r. XI, 1926, s. 161—184; *Jan III i miasto Lwów*, Lwów 1929 oraz *Ikonografia wojenna Jana III*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. II, 1930, nr 2, s. 199—238.

⁵⁷ Drukowane odpowiednio: 1 — KH r. XLII, 1928, s. 59—66; 2 — tamże, s. 151—160; 3 — „Przegląd Współczesny” 1929, nr 89, s. 321—340; 4 — „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. IV, 1931, nr 1, s. 1—117; 5 — tamże, nr 2, s. 305—329. Wysoka ocena tych prac — J. Feldman, *Do genezy sprawy wschodniej*, KH r. XLIII, 1929, s. 210—217.

⁵⁸ O. Laskowski, *Odrębność staropolskiej sztuki wojennej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. VIII, 1935, nr 1, s. 1—36; tenże, *Relacje wyprawy wiedeńskiej 1683*, tamże t. II, 1930, nr 1, s. 156—170; tenże, *Wyprawa wiedeńska*, tamże t. VI, 1933, nr 1, s. 9—38; tenże, *Diariusz kampanii węgierskiej in anno 1683*, tamże t. VI, 1933, nr 2, s. 259—270.

⁵⁹ O. Laskowski, *Podhajecka potrzeba*, „Żołnierz” 1926, nr 40; *Wyprawa na czambuły tatarskie*, „Żołnierz” 1926, nr 43; *Bitwa pod Parkanami*, „Żołnierz” 1926, nr 45; *Jan Sobieski pod Wiedniem*, „Żołnierz” 1928, nr 38 i inne.

dał L. Kolankowski, W. Tomkiewicz oraz St. Zakrzewski i O. Halecki ze swymi uczniami⁶⁰, a polską dyplomacją XVII-wieczną W. Tomkiewicz, K. Tyszkowski, W. Konopczyński, K. Piwarski i J. Woliński⁶¹. Ten ostatni kilkakrotnie publikował materiały źródłowe i przyczynki do historii wojen polsko-turecko-tatarskich⁶². Z innych autorów wymienić trzeba H. Zielińskiego, S. M. Kuczyńskiego, J. Skrzypka, B. Baranowskiego i J. Jasnowskiego⁶³.

Drugą dziedziną — obok historii wojskowości — związaną z Orientem była w nauce międzywojennej historia kultury. Zasługi badawcze rozłożyły się tutaj pomiędzy historyków i orientalistów; dorobek nie był jednakże zbyt wielki. Związki kulturowe zaznaczały się w dziedzinie ubioru, uzbrojenia, nauki języków wschodnich przez Polaków czy utrzymywania stałych kontaktów handlowych. Prace temu zakresowi poświęcili: T. Kowalski, S. Szaptał, T. Mańkowski, A. Czołowski, S. Meyer, A. Zajączkowski, J. Reyman, O. Górka, B. Baranowski i S. Szachno-Romanowicz. Z ciekawszych przypomnieć można artykuł o napisie tureckim znalezionym w Zatorze, o dzienniku podróży Ewlija Czelebiego, korespondencji tureckiej do Zygmunta Augusta, dostawach broni wschodniej do Polski i wyjazdach Polaków do Stambułu w XVI i XVII stuleciu⁶⁴.

⁶⁰ Por. zbiory studiów: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934; *Księga ku czci O. Haleckiego na 25-lecie jego pracy naukowej*, Warszawa 1935 oraz W. Tomkiewicz, *Polska polityka czarnomorska w dobie nowożytnej (1506—1699)*, PH t. XXX, 1932, nr 2, s. 414—423; J. Pajewski, *Legacja Piotra Zborowskiego do Turcji w 1568 r.*, „Rocznik Orientalistyczny” t. XII, 1936, s. 29—90; S. M. Kuczyński, *Tatarzy wobec Litwy i Moskwy w II-jej połowie XV w.*, „Problemy Europy Wschodniej” t. I, 1939, nr 1, s. 2—17.

⁶¹ Np. W. Konopczyński, *Od Sobieskiego do Kościuszki*, Kraków 1921; J. Woliński, *Materiały do rokowań polsko-tureckich 1676 r.*, PH t. XXIX, 1930—31, s. 382—413; K. Piwarski, *Dyplomacja polska w czasach Jana III Sobieskiego*, „Polityka Narodów” t. I, 1933, nr 8, s. 13—55; J. Woliński, *Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674—1675*, „Polityka Narodów” t. IV, 1934, nr 4, s. 480—507 i in.

⁶² J. Woliński, *Przyczynki do wojny 1676 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. II, 1930, nr 1, s. 143—149; *Zórawno*, tamże, s. 45—61; *Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r.*, tamże t. II, 1930, nr 2, s. 293—303; *Parkany 7—9.X.1683 r.*, tamże t. VI, 1933, nr 1, s. 39—60; *Diariusz zajęcia Strzyhomia w 1683 r.*, tamże, s. 101—103; *Bitwa pod Lwowem 1675 r.*, tamże t. V, 1932, nr 1, s. 207—215. Por. powojenne reedycje studiów: J. Woliński, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960 oraz *Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1983.

⁶³ H. Zieliński, *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. II, 1930, nr 1, s. 1—44; O. Dąbrowski, *Operacja wie-deńska 1683*, tamże, s. 63—118; S. M. Kuczyński, *Tatarzy pod Zbarażem*, tamże t. VIII, 1935, nr 1, s. 121—144; J. Skrzypek, *Bitwa pod Nikopolis (25.IX.1396)*, tamże t. IX, 1936/1937, nr 1, s. 1—26; tenże, *Bitwa nad Świętą*, tamże t. X, 1938, nr 1, s. 29—58; B. Baranowski, *Turcja i Krym wobec walk polsko-kozackich w 1625 r.*, „Ziemia Czerwieńska” t. III, 1937, nr 2; J. Jasnowski, *Dwie relacje z wyprawy Zamoyskiego pod Cecorę w 1595 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. X, 1938, nr 2, s. 240—249. Pokłosiem przedwojennych badań J. Jasnowskiego jest studium *England and Poland in the XVI-th and XVII-th centuries. Political relations*, „Polish Science and Learning” 1948, nr 7, s. 1—56.

⁶⁴ Zob. T. Kowalski, *Gesty towarzyszące wzruszeniom u ludów muzułmańskich*, [w:] *Księga dla prof. Baudouena de Courtenay*, Kraków 1921, s. 200—208; teże, *Napis budowlany turecki z Zatora*, „Rocznik Orientalistyczny” t. I, 1925, s. 249—251; S. Szachno-Romanowicz, *Pierścień amulet z Bliskiego Wschodu*, „Rocznik Orientalistyczny” t. VII, 1930, s. 296—304; A. Czołowski, *Ikono-grafia wojenna Jana III*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. II, 1930, nr 2, s. 199—238; S. Szapszał, *Znaczenie opisu podróży Ewlija Czelebiego dla dzie-*

5. HISTORIOGRAFIA O TATARACH LITEWSKO-POLSKICH W XVII W.

Jak już wyżej wspomniano XVII-wieczne dzieje Tatarów litewskich badano w kompleksie problematyki orientalnej: krymskiej, tureckiej, ormiańskiej czy karaimskiej. Przynosiło to niejednokrotnie świetne rezultaty, z konieczności jednak ograniczało pole studiów ponieważ odpowiednio przygotowanych badaczy nie było wielu. Autorami piszącymi o Tatarach litewsko-polskich w XVII w. mającymi wykształcenie historyczne byli: O. Górka, S. Dziadulewicz, S. M. Kuczyński, S. Kryczyński i B. Baranowski; pozostali posiadali najczęściej inne studia (L. Kryczyński, A. Zajączkowski, M. Rawita-Witanowski, A. Zihni, T. Strykiewicz-Korzon, M. Żdan, S. Szachno-Romanowicz, J. Talko-Hryncewicz). Dzięki nim wszystkim stosunkowo wiele dokumentów zostało odnalezionych, opublikowanych lub wprowadzonych do obiegu naukowego.

W rozwoju historiografii poświęconej Tatarom wydzielić można dwa okresy: wczesny (do 1930 r.) i późny (1931—1939). Pierwsze dziesięciolecie charakteryzują marginesowe badania połączone z dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego, tworzenie struktur Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów, instytucji z nim związanych (Muzeum Tatarskie, Archiwum Tatarskie, uruchamianie periodyków) i ukazywanie się nielicznych jeszcze publikacji merytorycznych⁶⁵. Wyszła wówczas popularna praca J. Talko-Hryncewicza pt. „Muslimowie czyli tzw. Tatarzy litewscy” (Warszawa 1924) a jedynym większym opracowaniem z tego czasu jest wspomniany „Herbarz rodzin tatarskich w Polsce” pióra Stanisława Dziadulewicza. Dużą część środowiska tatarskiego — ziemiaństwo, inteligencja i szlachta zaściankowa — przypisywała tej edycji wielkie znaczenie. Problematyka heraldyczno-genealogiczna kontynuowana była i później, na łamach „Rocznika Tatarskiego” i „Miesięcznika Heraldycznego”⁶⁶.

W przedstawionym w 1932 r. przez redakcję „Rocznika Tatarskiego” programie badań historycznych przewidywano wiele tematów dotyczących XVII stulecia. Postulowano: opracowanie dziejów wielkich majątków ziemskich należących do ro-

jów Chanatu Krymskiego, „Rocznik Orientalistyczny” t. VIII 1932, s. 167—180; S. Szachno-Romanowicz, *Ibrahim-Beg Strasz, Polak renegat w służbie tureckiej od 1551 (zm. 1571 r.)*, „Collectanea Orientalia” nr 5, Wilno 1934, s. 27—28; T. Mańkowski, *Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII w.*, Kraków 1935; S. Meyer, *Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych „ormiańskimi”*, „Broń i Barwa” 1936, nr 6, s. 139—142; A. Zajączkowski, *List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta z 1551 r.*, „Rocznik Orientalistyczny” t. XII, 1936, s. 91—118; B. Baranowski, *Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce*, „Rocznik Orientalistyczny” t. XIV, 1938, s. 23—30; tenże, *Kupcy mużulmańscy na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w.*, „Collectanea Orientalia” nr 13, Lwów 1938, s. 3—5; podsumowanie przedwojennych prac B. Baranowskiego, *Znajomość Wschodu w danej Polsce (do XVIII w.)*, Łódź 1950; tenże, *Polska i Tatarszczyzna w latach 1624—1629*, Łódź 1948.

⁶⁵ L. Kryczyński, *Regestr dokumentów na dobra tatarskie Łostaje (1600—1789)*, „Ateneum Wileńskie” t. VII, 1930, nr 1—2, s. 312—338. Zachętą były publikacje radzieckie: Dż. N. Aleksandrowicz, *Litowskije Tatary. Kratkij is:oriko-etnograficzeskij ocerk*, „Izwiestja Obszczestwa Obsledowanija i Izuczenija Azerbejdżana”, nr 2, Baku 1926, s. 77—95; tenże, *Litowskije Tatary kak czast Tjurskogo Wostocka*, tamże, nr 4, Baku 1927, s. 147—164; Ja. Gembicki, *Da putarinja ab socyjalna-ekonomičnym stanie betoruskich Tatar w sjaredijaweczczja*, „Belaruskaja Akademijskaja Nawuk. Zapiski Addziłu Humanitarnych Nauk. Pracy Kljasy Gistoryj” t. III, Minsk 1929, s. 55—64.

⁶⁶ J. Talko-Hryncewicz, recenzja z *Herbarza S. Dziadulewicza*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 288—294; M. Rawita-Witanowski, *Tatarzyn Temruk Szymkowicz Petyhorski indygeną polskim*, tamże, s. 180—183; S. Dziadulewicz, *Notatki heraldyczne*, tamże t. II, 1935, s. 395—396; A. A. Topczybaszy, *Przyczynek do heraldyki mużlimów litewskich*, „Herold” 1930, nr 10 i inne.

dziń tatarskich, meczetów i cmentarzy oraz rozszycenia Tatarów w całym państwie polsko-litewskim (w praktyce od XVI—XVII w.), emigracji tatarskiej do Turcji (XVII—XIX w.), udziału Tatarów litewskich we wszystkich wojnach XVII-wiecznych, położenia prawnego Tatarów w XVI—XVIII w., prześladowań w okresie panowania Zygmunta III, obyczajów tatarskich w dobie staropolskiej (XVI—XVIII w.) oraz życiorysów zasłużonych Tatarów. Na początek, z XVII w., wytypowano do napisania biogramy: rotmistrza Samuela Murzy-Krzczkowskiego (zm. po 1690 r.) i Romana Dawidowicza (zm. 1684 r.)⁶⁷. Część z tych zamierzeń została zrealizowana, część w latach 1938—1939 znajdowała się w toku opracowywania. W chwili wybuchu II wojny światowej gotowa była rozprawa magisterska Zofii Romanowiczówny pt. „Tatarzy w ekonomicznych królestwach (XVII—XVIII w.)”, napisana na seminarium prof. S. Kościalkowskiego w Uniwersytecie im. S. Bato-rego. Mniej zaawansowane, i jeszcze przed ukończeniem, znajdowały się prace magisterskie prawników: J. Banacha — „Prawo spadkowe Tatarów litewskich” oraz J. Czarkowskiego — „Stanowisko prawne Tatarów polskich w dawnym prawie polskim” (Katolicki Uniwersytet Lubelski).

Opublikowano pięć przyczynków omawiających XVII-wieczne osadnictwo tatarskie: na Wołyniu, w Małopolsce wschodniej, wokół Mińska Białoruskiego i w całym W. Ks. Litewskim⁶⁸. Napisano jeden artykuł dotyczący ówczesnej obyczajowości i religijności tatarskiej. Wszystko co zostało zgromadzone w działalności regionalistycznej wykorzystał Stanisław Kryczyński w swojej monografii „Tatarzy litewscy”⁶⁹. Nie doczekały się szerszych studiów zagadnienia nietolerancji i literatury antymuzułmańskiej (pogromy, paszkwile, prześladowania innowierców w początkach XVII w.)⁷⁰. O rzemieślnikach i kupcach tatarskich w XVII wieku napisano marginesowe przyczynki. Na znaczny udział Tatarów litewskich w wojnach króla Jana Sobieskiego zwrócił uwagę H. Zieliński w szkicu pt. „Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie”⁷¹. O organizacji chorągiewnej Tatarów obszerne partie znalazły się również w monografii S. Kryczyńskiego⁷². Problem ten miał on rozpoznany dzięki swemu wcześniejszemu studium o tatarskim pochodzeniu rodu Glińskich a przede wszystkim o rotmistrzu Aleksandrze Kry-

⁶⁷ *Spis tematów prac o Tatarach litewskich i kwestii z nimi związanych*, opr. L. Kryczyński i S. Kryczyński, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 316—319.

⁶⁸ T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich w Mińsku litewskim i jego okolicach*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 165—183; S. Kryczyński, *Tatarsko-tureckie osadnictwo w ziemi mieleckiej*, tamże, s. 277—278; A. Zajaczkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, tamże t. II, 1935, s. 199—228; M. Zdan, *Kilka słów o śladach Tatarszczyzny na terytorium woj. lwowskiego*, tamże, s. 396—399; A. Szyszman, *Osadnictwo karaimskie na ziemiach W. Ks. Litewskiego*, Wilno 1936.

⁶⁹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” t. III, 1938; tenże, *Z dziejów obyczajowości Tatarów polskich w XVII w.*, tamże t. II, 1935, s. 423—424.

⁷⁰ Znany jest natomiast incydentalny artykuł W. Sobieskiego, *Jezuita Tatarszyn*, „Myśl Narodowa”, 1934. Przedruk: W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego. Pisma historyczne*, Warszawa 1978, s. 322—327.

⁷¹ H. Zieliński, *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. II, 1930, nr 1, s. 1—44. Chodziło o walki 12—14 października 1672, w których na 9 pułków, czyli około 70 chorągwi po stronie polskiej, walczyło 6 chorągwi tatarsko-litewskich. W tej liczbie znajdowała się chorągiew pod dowództwem A. Kryczyńskiego, która zbuntowała się z powodu załegłego żołdu.

⁷² S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 56—92. Por. P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i I-ej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. XII, 1979, s. 133—166.

czyńskim herbu Radwan i zdradzie Lipków w 1672 r.⁷³ Później S. Kryczyński napisał jeszcze artykuł na temat udziału Tatarów litewskich w wojnach polskich ze Szwecją, na Pomorzu i w Inflantach⁷⁴. Zachęcony przez L. Kryczyńskiego zamierzał dać ogólny zarys uczestnictwa Tatarów litewsko-polskich w wysiłku zbrojnym ich przybranej ojczyzny. Miało to być opracowanie całościowe, od schyłku XIV w. do końca I wojny światowej, z którego zdążył urzeczywistnić jedynie część pierwszą⁷⁵.

Z okazji 250 rocznicy bitwy wiedeńskiej wzrosło powszechne zainteresowanie problematyką wojen Polski z Tatarami i Turcją. Duże grono historyków objęła toczona w latach 1933—1936 dyskusja nad liczebnością wojsk obu stron walczących. Głównym jej animatorem był O. Górka, jaskrawo formułujący zarzuty wobec tendencyjności polskiej historiografii. Zgodnie z faktami podkreślał jednostronność spojrzenia i interpretacji wynikającą z nieznamomości źródeł orientalnych czy chociażby mołdawskich. Dlatego też postulował powołanie odpowiedniej serii wydawnictwa źródłowego, o czym było już wyżej. Nacjonalistyczna tendencyjność sprzyjała świadomej gloryfikacji (optymizmowi — jak określono) w przedstawianiu polskiej przeszłości dziejowej. Nowoczesna historiografia polska powinna — jego zdaniem — uwolnić się od heroicznej wizji pisarstwa Sienkiewicza i poświęcić krytyczniejszej analizie dostępnych źródeł⁷⁶. O obowiązkach historyków i zapotrzebowaniu społecznym na określoną historiografię dyskutował O. Górka m.in. ze swym mistrzem uniwersyteckim Stanisławem Zakrzewskim⁷⁷. Zaczęto kruszyć kopie o autentyczność różnych fragmentów postaci z „Ogniem i mieczem”, spierano się o dokładność historyczną poczynionych przez Sienkiewicza rekonstrukcji, dyskutowano o postaci Jeremiego Wiśniowieckiego⁷⁸. Problematyka zaangażowania, technika oceny i krytyka podawanej w źródłach liczebności wojsk zaangażowała szerokie kręgi badaczy i miłośników historii⁷⁹. W ten sposób cała

⁷³ S. Kryczyński, *Początki rodu książąt Glińskich*, [w:] *Prace Historyczne w 30-lecie pracy prof. S. Zakrzewskiego*, Lwów 1935, s. 399—410; S. Kryczyński, *Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII w.*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 229—301. Zob. J. Wimmer, *Kryczyński Aleksander (zm. 1673)*, PSB t. IX, Wrocław 1970, s. 454—455.

⁷⁴ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy w walkach Polski i Litwy o Bałtyk i ziemie pomorskie*, „Jantar” t. I, 1937, nr 1 s. 16—19.

⁷⁵ S. Kryczyński zmarł w 1941 r., pozostawiając w brudnopisie gotowy tekst pod tytułem: „Kronika wojenna Tatarów litewskich” doprowadzony do wydarzeń 1626 r. Do druku z papierów po zmarłym przygotował i wstępem poprzedził J. Tyszkiewicz, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 2, s. 119—149.

⁷⁶ O. Górka, *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie*, „Polityka Narodów” t. I, 1933, nr 1—2, s. 6—33; jego artykuły polemiczne w „Pionie” 1933, nr 3, 9, 11; 1934, nr 1—2, 5, 8 i 10 oraz ich zbiorowe wydanie „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna, Warszawa 1934.

⁷⁷ O. Górka, *Optymizm i pesymizm w historiografii polskiej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 1935 r.* t. II, Lwów 1936; S. Zakrzewski, „Ogniem i mieczem” Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej, [w:] *Zagadnienia historyczne* t. I, Lwów 1936, s. 69—102.

⁷⁸ Dyskusja w „Kurierze Warszawskim” (luty — kwiecień 1934), w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” (1934, nr 22), „Przeglądzie Powszechnym” (1934, nr 611). Przeciw teźom O. Górki wystąpili: W. Tomkiewicz, A. Czołowski, M. Kukiel, S. Kryczyński i inni.

⁷⁹ O. Górka, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 145—198; tegoż, *Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. VIII, 1935, nr 2, s. 185—235; Z. Lasocki, *O Tatarach Dr. Górki*, Kraków 1935; S. Kryczyński, *Tatarzy pod Zbarażem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” t. VIII, 1935, nr 1, s. 121—144, tu dalsza literatura. O. Górka odrzucał autentyczność wysokich liczb podawanych nawet przez uczestników batalii, z reguły źródeł wschodnich, jako celowo zawyżanych. Oponowali mu: O. Halecki, M. Kukiel, W. Tomkiewicz, A. Zajączkowski, S. Herbst, A. Zihni, S. M. Kuczyński. Por. ostatnio J. Pajewski, *Przeszłość z bliska. Wspomnienia*, Warszawa 1983, s. 216—217.

XVII-wieczna problematyka tatarska stała się nagle przedmiotem wzmożonej obserwacji. Ogólne założenia krytyki i postulaty O. Górki były słuszne. Jednakże dyskusja przyniosła również potwierdzenie wielu faktów i autentyczność kolorytu epoki z rozmachem namalowanej przez Sienkiewicza. S. Zakrzewski podkreślił, że pisarz nie jest uczonym lecz artystą, a zadanie swoje wypełnił znakomicie, wykrzystując całą współczesną sobie i dostępną wówczas wiedzę naukową⁸⁰. O XVI–XVIII wieku napisano w okresie międzywojennym znaczną liczbę artykułów popularno-naukowych w prasie (np. „Słowo” w Wilnie), tygodnikach i czasopismach specjalnych („Wschód. Orient”, „Życie Tatarskie” i „Przegląd Islamski”).

6. UWAGI KOŃCOWE

W okresie międzywojennym badania nad dziejami Tatarów prowadzili orientaliści i historycy. Stanowiły one część uprawianej wtedy ogólniejszej problematyki: stosunków zewnętrznych z południowo-wschodnimi sąsiadami, przede wszystkim dyplomatycznych i wojennych. Znajdowało to odbicie szczególnie na łamach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”. Stosunkowo znaczne zasoby źródeł orientalnych zostały wówczas dopiero wstępnie rozpoznane. Próby zorganizowania Muzeum Tatarskiego, publikowanie ciekawszych dokumentów i wydawanie osobnego periodyku naukowego poświęconego przeszłości Tatarów litewsko-polskich są zasługą działaczy Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów z Leonem Kryczyńskim na czele⁸¹. Akcję tę prowadziła mała grupa nie dysponująca dostatecznymi funduszami. Kilkunastoletnie zabiegi zdążające do stworzenia tatarskiego ruchu regionalistycznego nie przyniosły zamierzonych efektów.

W międzywojennych badaniach dziejów Tatarów litewskich stulecie XVII było uprzywilejowane, ponieważ: 1. zachowały się dla niego liczne źródła; 2. stanowiło epokę wielkich zmagañ na wielu frontach (Moskwa, Krym, Kozacy, Turcja, Szwedzi), w których udział Tatarów litewsko-polskich oceniać trzeba jako duży; 3. wraz z popularnością „Trylogii” Sienkiewicza istniało duże zapotrzebowanie na pogłębianie i poszerzanie wiedzy o tamtych czasach; 4. przez popieranie tej tematyki liczone na rozwój tatarskiego ruchu krajoznawczego i regionalistycznego.

Dorobek muzealny, edytorski i badawczy stosunkowo nielicznego grona działaczy tatarskich, wyspecjalizowanych historyków i orientalistów ocenić trzeba jako znaczny i cenny. Wiele studiów z tematego czasu do dziś zachowało wartość i świeżość spojrzenia.

⁸⁰ S. Zakrzewski, „Ogniem i mieczem”, s. 98–102. Zob. też Z. Lasocki, *Sienkiewiczowskie „Lwie pachole”*. Aksak i ród jego, „Miesięcznik Heraldyczny” 1926, nr 1, s. 1–6 i nr 2, s. 17–24.

⁸¹ J. Sulimowicz, *Leon Najman Kirza Kryczyński*, PSB t. XV, 1970, s. 455–456.